

İctimai elmlər

UOT 94 (479.242)

N.N.Abbasov
Bakı Dövlət Universiteti
nurlan-abbasov@mail.ru

AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSRLƏR TARİXİ COĞRAFIYASININ "KITABI-DƏDƏ QORQUD" EPOSUNDA ƏKSİ

Açar sözlər: Kitabi-Dədə Qorqud, Oğuz, tarixi coğrafiya, epos

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycan türklərinin keçmişini öyrənmək üçün dəyərli bir mənbədir. Epos sənətin gözəl nümunəsi kimi diqqət mərkəzində olub və hələ də qalır.

Məqalə "Kitabi-Dədə Qorqud"da Oğuz torpağının coğrafiyasının tədqiqi baxımından xüsusi maraq doğurur.

Məqalədə Azərbaycan xalqının ədəbi və tarixi keçmişini dastanın formalaşması dövrü ilə əlaqələndirən əsas məqamlar, Oğuz torpaqlarının coğrafi mövqeyi araşdırılır, Oğuz qəhrəmanlarının qüdrəti və onların qonşuları ilə əlaqələri barədə danışılır.

H.H.Аббасов

ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭПОСЕ "КИТАБИ ДЕДЕ-ГОРГУД"

Ключевые слова: Китаби-Деде Горгуд, Огуз, историческая география, эпос

Дастан "Китаби-Деде Горгуд" является ценным источником по изучению прошлого азербайджанских тюрок. Дастан был и остается в центре внимания как прекрасный образец искусства.

Статья представляет особый интерес при изучении географии огузских земель в Китаби-Деде Горгуд.

В статье выдвигаются главные аспекты, связывающие литературно-историческое прошлое азербайджанского народа с периодом формирования дастана, исследуется географическое положение огузских земель, рассказывается о доблести огузских героев и об их отношении с соседями.

N.N.Abbasov

REFLECTION OF THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE MEDIEVAL HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE EPIC "KITABI DEDE-GORGUD"

Keywords: *Kitabi-Dada Gorgud, Oghuz, historical geography, epic*

Dastan Kitabi-Dede Gorgud is presented valuable source to study the past of Azeri Turks. Dastan is and will be the center of attention as a sample of culture.

From this point of view the article "The geography of Oğuz land in Kitabi Dede-Gorgud" presents special interest.

In the article promotes the main aspects-jointly of literary-historical past of Azerbaijan with period of formation of dastan investigation of geographic position of Oğuz land narrates about prowess of Oğuz heroes and their relationship with their neighbours.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycan xalqının – Azərbaycan türklərinin keçmişini, tarixi coğrafiyasını əks etdirən və öyrənmək üçün ən dəyərli mənbə, ən mükəmməl sənət nümunəsi, tarixi qaynaqdır. Burada tarixi-coğrafi realıq bədii yaradıcılıq ələnlə əks olunmuşdur. Bu əbidənin tədqiqində tarixilikdə bədii yaradıcılıq, bədii yaradıcılıqda isə tarixilik əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir [1, s.58].

"Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun onomastik vahidlərinin öyrənilməsinin tarixi əhəmiyyəti vardır. Çünki dastanın boylarında işlənən şəxs, tayfa, totem, yer-yurd adları və digər onomastik vahidlər xalqımızın milli tarixidir. Elə dastanı Azərbaycana bağlayan, doğmalaşdıran orada xatırlanan toponimlərdir [2, s.39].

Dastanın formalaşdığı bir dövrdə həmin yer-yurd adları mövcud olmuşdur və bu yer-yurd, qala-şəhər, yaşayış məntəqəsi, göl və s. coğrafi sahələr indi də Azərbaycan ərazisində qalmaqdadır, mövcuddur və bu, həmin əbidəni Azərbaycan xalqının əbədi-tarixi keçmişi ilə bağlayan əsas amillərdən biri kimi təzahür edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında xatırlanan dağ, dərə, təpə, qala, su, göl və digər toponimləri çox asanlıqla Azərbaycan, Gürcüstan və indi "Ermənistan" adlanan tarixi Qərbi Azərbaycan ərazilərində bərpa etmək, həm də lokalizə etmək mümkündür [3, s.115].

Beləliklə, ayrı-ayrı boylarda əks olunmuş coğrafi şəraiti nəzərdən keçirib, hazırda Azərbaycanda mövcud olan müvafiq yer adları ilə tutuşdursaq, məsələn tam şəkildə aydın olur.

Burada bir faktı qeyd etməliyik ki, müqəddimə mətn ilə eyni vaxtda deyil, sonra yazılmışdır. Lakin buna baxmayaraq burada adıçəkilən bir sıra yer və tayfa adları Azərbaycanla bilavasitə bağlıdır. Məsələn, Dədə Qorqudun Bayat boyundan olması göstərilir. Oğuzların bir qolu olan bayatlar məlum olduğu üzrə qismən də Azərbaycanda vaxtilə əsaslı surətdə yerləşib qalmış və

xalqın tərkib hissəsini təşkil edən türkdilli tayfalardan biri olmuşdur. Hal-hazırda Azərbaycanda Qarabağ, Şamaxı, Göyçay və s. yerlərdə ona qədər Bayat kəndi vardır. Burada həmçinin, "Bir iğidin Qaradağ yumurusunca malı olsa, yığar toplayar, qismətindən artığını yeyə bilməz" cümləsində qeyd olunan "Qaradağ" adı Azərbaycanın bir çox yerlərində mövcud olan Qaradağ adları ilə birlikdə, Muğan səhrası ilə hüdüdlənən, Təbrizin şimalındakı məşhur Qaradağı yada salır [4, s.97].

I boyda – "Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu"nda, hadisələrin məkanı müəyyən deyil, ancaq Qazlıq dağından danışılır. "Qazılıq dağı"nı Qafqaz dağı ilə eyniləşdirirlər.

II boyda – "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"da Qazan xan "Qaraçuqun qaplanı" adlandırılır. Qaraçuq isə Mil düzü hüdudunda yüksək bir zirvənin adı olmaqla yanaşı, eyni zamanda Naxçıvan şəhərindən 1 km aralı məsafədə eyni adda kənd adı olmuşdur.

III boy – Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyunda oğuz bəyləri "İç oğuz" və "Daş oğuz" bəyləri, deyə iki yerə bölünür. Bu boyda deyilir ki, Baybörə bəy tacirlərini (bazırğanları) yanına çağırır, onları oğluna ("Boz oğlan" əvvəlcə, Bamsı Beyrək sonra – A.N) görə Rum elinə (Bizans – indiki Türkiyə ərazisi – A.N) göndərir ki, oğlu böyüyüncə yaxşı hədiyyələr gətirsinlər. Tacirlər gecə-gündüz yol gedib Konstantinopola (indiki İstanbul – A.N) gəldilər. Onların gedib-qayıtması 16 il çəkdi. Geri qayıdanda isə, tacirlər Qara Dərbənd ağzında – sərhəddində dayanırlar. Burada tacirlər yatarkən Evnik qalasının 500 nəfər kafiri onları soyur" [7, s.58].

IV boyda – "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"da Qan (Qanlı) Abxaz Oğuz elinin qonşuluğundadır. Qazan xan "ox atıb", "qılınc oynatdığı" yerləri oğlu Uruza göstərmək üçün Cızıqlara, Ağılqana və Göyçə dağa çıxır. Bu yerlər isə Başı açığın (Gürcüstan, və ya Gürcüstanın indiki Kutaiisi rayonu – A.N) Tatyana (Dadiani) qalası və Axısqa (Aq-saqa) qalasının sərhədlərinə yaxındır. Axırda Qazan xan Ağcaqala Sürməliyə gəlib 40 otaq tikdirir. Cızıqlar Qızılqoç rayonunda, Cızıqlar qalası olan dağın ətəyindəki düzdə yerləşən kəndin adı olmuşdur. Kəndin yanındakı təpəlikdə, üstündə at və qoç heykəlləri olan qəbiristanlıq son dövrə qədər qalmaqda idi. 1946-cı ildən o kənd Saqomark adlanır. Ağlağan/Ağılğan – Ağababa yaylasının şərq qurtaracağında, Boz Abdal dağ silsiləsində, hündürlüyü 2292 metr olan dağın və yaylağın adıdır. Sərt və şaxtalı qışı, zəngin bulaqları və Alp çəmənlikləri ilə örtülü olan bu dağa yağıntı çox düşdüyündən qədim türklər həmin əlamətlərinə görə ona Ağlayan dağ demişlər. Göyçə dağ/Göydağ Ağababa yaylasında, Çivinli kəndinin şimalında, hündürlüyü 2871 metr olan dağdır. Tatyana qalası – dastanın mətnindən aydın olur ki, söhbət Kürün başlanğıcı tərəfindəki Tatyana qalasıdır. Bununla belə, Ağrı vadisində, Vedi çayının sahilində də Taytan adlı bir kənd olmuşdur (t-y səs dəyişməsi metateza ilə tatyana-Taytan for-

masına düşmüşdür). 1978-ci ildən ermənilər kəndi Vanaşen adlandırmışlar. Axıska/Aqsaqa qalası indiki Axalsixe şəhəri hesab edilir və kordinatları belə verilir: Tiflisdən 159 kilometr qərbdə, Katsdan 115 kilometr, Ərdəvanddan 60 kilometr uzaqdadır. Ağcaqala Dağıstanda oğuzların paytaxtı kimi göstərilir. Bu məntəqə Şörəyel vadisində, Arpaçayın Araza qovuşduğu yerdə, Türkiyə sərhədinə yaxın bir təpəcikdə yerləşən qalanın adıdır. Tarixçi A.Təbrizli (XVII əsr) bu qalanı xatırlayır, hətta Osmanlı-Səfəvi müharibə sənədlərində də bu qalanın adı çəkilir. Azərbaycanda bu adla daha bir neçə yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur [6, s.69].

V boyda – "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda məkan qeyri-müəyyəndir. Qəhrəman öz igidlik, cəsurluq və pəhləvanlıq şöhrətinin Ruma və Şama yetişməsini arzulayır. Deməli Rum və Şam oğuzdan çox uzaqlardadır.

VI boyda – "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu"nda "İç oğuz" və "Daş Oğuz" konkret coğrafi sahə kimi təsvir olunur və "Oğuz" adı əsas olaraq yer mənasında, coğrafi məfhum kimi göstərilir. Oğluna qız axtaran Qanlı Qoca "İç oğuz"a girib qız tapa bilmir", "Daş Oğuz"a girib qız tapa bilmir. Dolanıb gəlir Trabzon Təkrün qızı Selcan xatunu "bəyəndi"...". Hadisələrin gedişindən aydın olur ki, Trabzon oğuzdan uzaq, yad bir ölkədir. Oğuzla Trabzon arasında "qara-qara dağlar", "qanlı-qanlı sular" vardır.

VII boyda – "Qazılıq Qoca oğlu Yeynək boyu"nda da yenə oğuz qəhrəmanlarının uzaq yerlərə səfərindən danışılır. Qazılıq Qoca Bayandur xanın vəziri idi. O, xandan yürüş üçün icazə alıb Qara dəniz kənarında olan Düzmürd qalasına gedib çıxır. Bu qala o qədər uzaqdadır ki, "Qazılıq Qoca oraya gedib çıxmaq üçün çox dağlar, dərələr, təpələr keçməli olur". Qalanın sahibi Arşın oğlu Dirəklə döyüşdə Qazılıq Qoca məğlub olur və əsir düşür, 16 il qalada dustaq olur. Sonralar Əmən deyilən bir kişi (Bükdüz Əmən Qazılıq Qocanın qohumu idi, Qazılıq Qocanın oğlu Yegnəyin dayısıdır) altı dəfə getdi həmin qalanı ala bilmədi. Qazılıq qoca əsir –dustaq düşən vaxt bir yaşında oğlu var idi və on beş yaşına girəndə oğlan bir igid oldu. Atasının dustaq olduğu xəbərini eşidəndə, Bayandur xanın hüzuruna getdi. Bayandur xan da 24 vilayətin bəylərini – sancaq bəylərini Yegnəgə yoldaş etdi. Onların içərisində Dəmir qapı Dərbənd bəyi Qujan Səlcik oğlu Dəli Dondaz/Dondar, Aygırgözlüdə at üzürən Elək qoca oğlu Tülək vuran, həmçinin, Yağrınıcı oğlu Elalmış, Doğsun oğlu Rüstəm, Dəli vuran, Savğan Sarı və b... oğuz igidləri vardır. Burada bir şeyi qeyd edək, "Dəli Dondar" adı ilə əlaqədar diqqəti cəlb edən bir cəhət hazırda Tovuz və Qubadlı rayonlarında bir neçə kəndin "Dondar" adlandırılmasıdır [5, s.23].

VIII boyda – "Basatın təpəgözü öldürdüğü boy"da hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi sahə "Oğuz" – iç oğuz, daş oğuz və "yaylaq"dan ibarətdir. Təpəgözün məkan etdiyi, uca bir dağda mövcud olan Sallaxana ("salaxana"

qayasından da danışılır. Umumilikdə isə, burada müasir və tarixi adla məlum olan coğrafi ada təsadüf etmirik.

IX boyda – "Bəkil oğlu İmranın boyu"nda deyilir ki, "doqquz tümənlik Gürcüstandan xərac gəldi: bir at, bir qılinc və bir çomaq gətirdilər. Bayandur xan çox dilxor oldu. Dədəm Qorqud gəldi və məsləhət verdi ki, bu göndərilənlərin üçünü də bir igidə verək, qoy oğuz elinə qarovul çəksin! Bu təklifə Bəkil razı olur. Dədəm Qorqud gətirilən qılıncı onun belinə, çomağı çiyninə, yayı isə qoluna keçirdi. Bəkil qohum-əqrəbasını aydırdı, ev-əşiyini yığışdırdı... Bərdəyə, Gəncəyə gedib orada məskən saldı. Bəkil buradan da Gürcüstan sərhəddinə gedib dayanır və ölkənin qaravulunu çəkir.

X boyda – "Uşun Qoca oğlu Səyrək/Səgrək boyu"nda, deyilir ki, Uşun Qocanın iki oğlu vardı; böyük oğlu Əyrək, kiçik oğlu Səyrək idi. Bir gün Tərsuzamış adlı bir igidin təkidi ilə, Əyrək Qazan xandan yürüş üçün icazə istədi və 300 nizəli igidlə yürüşə çıxdı. Yürüşə çıxan oğuz qəhramanları Sərurun/Şirokuzun kənarından Göycə dənizinə təkini sahəni qapıb taladılar. Böyük qənimət əldə etdilər. Sonra Əyrəkin yolu Əlinca/Alınca qalasına düşür. Burada 600 kafir onların üzərinə hücum edir, oğuz igidlərini qırır və Əyrəki/Əgrəyi əsir alıb, Alınca qalasında zindana salırlar.

XI boyda – "Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy"da deyilir ki, Trabzon təkurunun göndərdiyi şahinlə ova çıxan Qazan xan ov almamış quşun arxasınca düşüb Tumanın qalasinədək gedir. Lakin bu qala Oğuzdan çox uzaqda idi, Qazan xan buraya "dərə-təpə aşaraq" gəlib çıxmışdı. Lakin burada Qazanı "kiçik ölüm tutdu" uyudu: oğuz bəyləri 7 gün yatardı, ona görə də, yuxuya "kiçik ölüm" deyərdilər. Kafirlər oğuz igidlərinə hücum etdilər, 25 bəy həlak oldu, Qazan xanı da yatdığı yerdə tutdular və Tumanın qalasında bir quyuya saldılar. Qazanın kiçik bir oğlu var idi. O, böyüyüb boya-başa çatdıqdan sonra, atası haqqında olanları öyrəndi, quşun topladı və atasını xilas etdi.

XII boyda – "İç Oğuzda Daş Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy"da coğrafi mənada ancaq oğuzlardan bəhs olunur. Açıq adla məkan məlum deyil. "Oğuz eli" isə "İç oğuz" və "Daş oğuz", yaxud "Boz oq" və "Üç oq" kimi konkret coğrafi obyekt, hadisələrin cərəyan etdiyi sahədir [8, s.41].

Beləliklə, aydın olur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"da təsvir edilən hadisələrin coğrafi dairəsini müəyyən etmək mümkündür. Dastan Azərbaycan oğuzlarının Dəmir qapı Dərbənddən Diyarbəkər ətraflarına və Mardinə, Xəzərdən Qara dəniz sahillərindəki Abxaz elinə və Trabzona qədər geniş bir ərazidə yayıldığını bütün dünyaya təsdiqlədir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Araslı H.* Kitabı-Dədə Qorqud // *Revolusiya və kultura*, 1938, № 3, s.61-69
2. *Azərbaycan tarixi*. S.Əliyarlının red. ilə. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 872 s.
3. *Azərbaycan tarixi*: 7 cildə, II c, Bakı: Elm, 1998, 596 s.
4. *Cəmşidov Ş.* Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Elm, 1977, 174 s.
5. *Kitabı-Dədə Qorqud*. Bakı: Gənclik, 1978, 184 s.
6. *Əliqızı S.* Kitabı-Dədə Qorqud eposında oğuz cəmiyyətinin əxlaqi-etik normaları // *Altay dünyası*. B., 1999, s.97-105
7. *Mahmudlu Y.M.* "Kitabı-Dədə Qorqud" tarixi mənbə kimi və ya türkün çağlayan tarixi bulağı // *Altay dünyası*. 1997, №1-2, s.71-76
8. *Şərifli M.* IX əsrin II yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Elm, 1978, 340 s.